

Tomasz FIGLUS*

ZRÓŻNICOWANIE MORFOGENETYCZNE WSI NA OBSZARZE GMINY UNIEJÓW

WPROWADZENIE

Gmina wiejsko-miejska Uniejów we współczesnych granicach ma powierzchnię 129 km², z czego 116,8 km² przypada na tereny wiejskie. Gmina obejmuje swym zasięgiem obecnie 30 wsi. Należy pamiętać, że część historycznych miejscowości na tym terenie uległa na różnych etapach rozwoju zanikowi w wyniku klęsk elementarnych, procesów regulacyjnych lub inkorporacji do miasta, pozostawiając jednakże nierzadko wiele śladów w krajobrazie kulturowym. Kwestie rozwoju osadnictwa wiejskiego odnoszące się do omawianego obszaru stanowiły do tej pory przedmiot rozważań wielu prac naukowych, obejmujących zarówno zagadnienia historyczne, jak i archeologiczne. Jako swoiste tło do omawianej problematyki, znajdują one swoje odzwierciedlenie w dalszej części niniejszych rozważań. Brak natomiast kompleksowych badań, które ukierunkowane byłyby na kwestie odnoszące się do sfery kształtowania układów przestrzennych wsi i ich zróżnicowania. Na uwagę zasługuje w tym zakresie praca M. Kuleszy dotycząca morfogenezy Uniejowa, w której autor zasygnalizował również wybrane problemy odnoszące się do zaplecza wiejskiego badanego przez siebie miasta, w tym jednostek osadniczych, które uległy względem niego inkorporacji¹. Ostatnio ukazało się również opracowanie dotyczące wybranych zagadnień struktur folwarcznych na badanym obszarze². W tym kontekście uzasadnione stało się podjęcie pogłębionych badań całościowo obejmujących kwestię morfogenezy wsi na terenie gminy Uniejów. Głównym celem pracy było wyjaśnienie procesu powstawania i rozwoju form rozplanowania wsi oraz identyfikacji reliktywów historycznych układów ruralistycznych we współczesnym krajobrazie kulturowym badanego obszaru. Badania, zgodnie z przyjętą za M. Koterem terminologią morfogene-

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, Zakład Geografii Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31.

¹ M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Uniejów–Łódź 1995, s. 465–488.

² G. Myszkorowska-Olczyk, *Zespoły folwarczne na terenie gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 2, 2013, s. 93–113.

tyczną, miały charakter studiów nad pochodzeniem form osadniczych, zmierzały do odtworzenia istniejących obecnie w formie reliktowej, względnie całkowicie zatartych, dawnych układów przestrzennych wsi w świetle oddziaływania czynników fizjograficznych, wpływu czynników politycznych i transformacji systemów społeczno-gospodarczych na przestrzeni dziejów³. Badania podstawowe objęły samorodne wsie z metryką wczesnośredniowieczną oraz wsie, które nie przeszły regulacji średniowiecznej, wsie regularne z okresu średniowiecza oraz wsie wcześniejszego pochodzenia, które przeszły lokację na prawie niemieckim, wsie z okresu rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej oraz wsie nowożytne związane z osadnictwem ołęderskim, a także wsie ukształtowane w wyniku procesów reorganizacji przestrzennej w XIX w. W badaniach stosowano głównie metody retrogresywne, wykorzystując przy tym zebrany materiał źródłowy, głównie w postaci kodeksów dyplomatycznych, rejestrów poborowych, wizytacji kościelnych oraz innych źródeł opisowych konfrontowanych z wynikami badań archeologicznych i toponomastycznych oraz ustaleniami historiograficznymi w świetle słowników geograficzno-historycznych. Niezwykle istotne z punktu widzenia poruszanej problematyki okazały się źródła kartograficzne, obejmujące w głównej mierze historyczne mapy z początku XIX w. w postaci rękopiśmiennej wersji znanej mapy Gilly'ego (ryc. 1)⁴ oraz tzw. Mapy Kwatermistrzostwa (ryc. 2)⁵. Wykorzystano również, w miarę dostępności i stanu zachowania, rękopiśmienne plany wsi z XIX w., zebrane w wyniku kwerendy przeprowadzonej w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Z uwagi na liczebność jednostek osadniczych, szczegółowej analizie podlegać będą najbardziej charakterystyczne i wartościowe pod względem kompozycyjnym układy przestrzenne w kontekście historyczno-osadniczym, pozostałe zaś ujęte zostaną sygnalnie, jeśli reprezentują cechy morfologiczne analogiczne w stosunku do zaprezentowanych wcześniej przykładów.

NIEREGULARNE WSIE O METRYCE ŚREDNIOWIECZNEJ

Osadnictwo w rejonie Uniejowa rozwijało się intensywnie już od okresu wczesnego średniowiecza, o czym świadczą nie tylko źródła pisane wskazujące na wczesną metrykę wielu osad, lecz przede wszystkim liczne znaleziska archeologiczne z tego obszaru obejmujące relikty grodów, jak również pozostałości

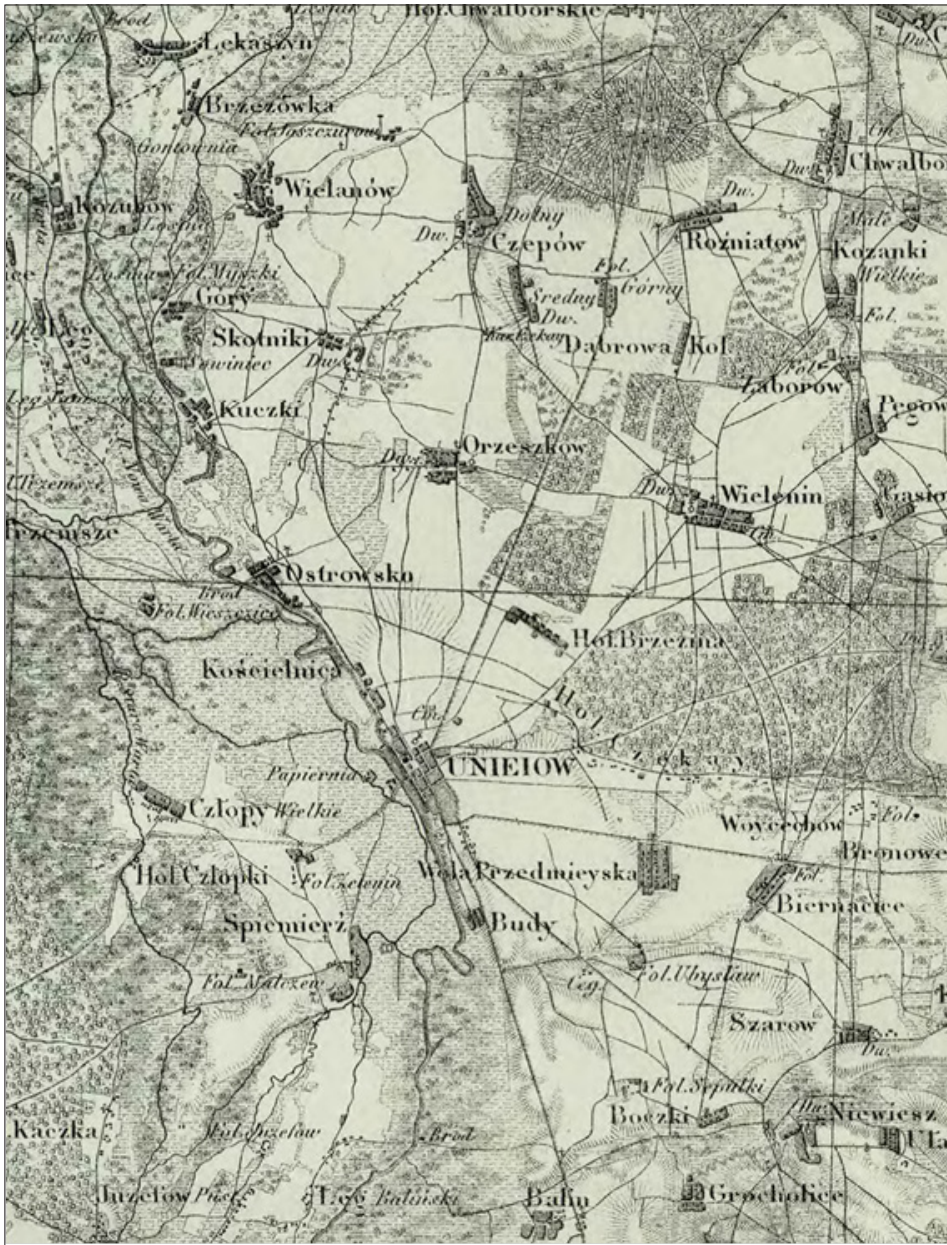
³ M. Koter, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, Ser. 2, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, z. 55, Łódź 1974, s. 3–16.

⁴ *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, ark. 47, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN (dalej: *Karte von Südpreußen*).

⁵ *Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskiego*, 1839–[1843], 1:126 000, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542, Kol. II Sek. IV (dalej: *Mapa Kwatermistrzostwa*).

Ryc. 1. *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, ark. 47, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN

Ryc. 2. *Topograficzeskaja Karta Carstus Polonus*, 1839–[1843], 1 : 126 000, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542, Kol. II Sek. IV

ceramiki i monet⁶. Osady z tego okresu tworzyły skupisko spicymierskie. Zlokalizowane było ono w rejonie dzisiejszego Uniejowa, zaś jego główną osią była dolina Warty, gdzie koncentrowała się większość osad otwartych⁷. W kasztelanii spicymierskiej (o powierzchni ok. 1000 km²) osadnictwo otwarte rozprzestrzeniło się w kierunku puszczy na pograniczu z kasztelaniami kaliską i łądzką na zachodzie oraz łączycką na wschodzie, jak również kierowało się w górę Warty, w kierunku Sieradza. Wsie z tego okresu powstawały samorodnie i rozwijały się w sposób ewolucyjny. Na proces kształtowania się układów ruralistycznych szczególnie wpływ wywarły w tym czasie czynniki przyrodnicze (silne dostosowanie do form dolinnych), stosunki społeczne i gospodarcze (podziały własnościowe w związku z feudalizacją, zanik gospodarki żarowo-odłogowej i upowszechnienie się stałej gospodarki ornej opartej na dwupolówce), polityczne i prawno-ustrojowe (rozwój systemu zespołów grodowych i zapoczątkowanie tzw. prawa polskiego).

Wśród wsi wczesnośredniowiecznych, które nie przeszły regulacji związanej z procesem lokacji na prawie niemieckim, w wyniku przeprowadzonych przez autora badań dokonano identyfikacji na obszarze gminy Uniejów wsi drogowych i małych owalnic oraz układów wielodrogowych. Towarzyszyły im, tylko częściowo możliwe do odtworzenia, blokowe i blokowo-pasmowe układy rozłogów, wykształcone w wyniku ewolucji układów poloniarских. Wsie tego typu nie posiadały żadnych cech regularności. Charakteryzowały się asymetrycznym położeniem siedliska w stosunku do granic wsi, brakiem wyraźnych granic zewnętrznych niwy domowej oraz nierówną wielkością, różnym kształtem oraz przebiegiem działek siedliskowych⁸.

Pod względem morfogenetycznym najbardziej rozpowszechnioną formą osadnictwa wiejskiego na badanym obszarze okazały się wielodroźnice. Były to zazwyczaj formy rozwojowe powstające w wyniku rozbudowy wsi drogowych

⁶ Wśród grodzisk zidentyfikowanych na omawianym obszarze warto wskazać przede wszystkim grodziska pierścieniowe w Człopach oraz Wilamowie oraz grodzisko stożkowe w Spicymierzu (zob. szerzej J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 60–62, 77–79, 108–110); też, *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopaństwowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 18, 1971, s. 41–75). Luźne znaleziska archeologiczne odnaleziono m. in. w Kościelnicy, Ostrowsku i Spicymierzu (taż, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 129–130).

⁷ J. Kamińska, *Przyczynki do osadnictwa wiejskiego z V–X w. n.e. na terenach Polski Środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 2, 1957, s. 53–68; A. Chmielowska, *Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 22, 1975, s. 331–371; też, *Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski Środkowej*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Ser. I. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 36, 1979; J. Sikora, *Polska Centralna we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych i osadniczych*, „Slavia Antiqua”, t. 48, 2007; tenże, *Ziemia centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno osadnicze*, Łódź 2009.

⁸ H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne”, nr 163, Wrocław 1995, s. 38–40; J. Tkocz, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, nr 1734, Katowice 1998, s. 68–111.

lub placowych bądź w wyniku spontanicznej akcji łączenia przysiółków. Rozbudowa wsi następowała zazwyczaj chaotycznie i związana była z warunkami topograficznymi, które determinowały bezładny przebieg dróg i nieregularne usytuowanie zabudowy. Jednym z najbardziej charakterystycznych przykładów wielodrożnic w rejonie Uniejowa o metryce wczesnofeudalnej jest Spicymierz. Pierwsze wzmianki źródłowe na temat wsi pojawiają się w Kronice Galla Anonima i odnoszą się do 1103 r., w kontekście walk między Bolesławem Krzywoustym a jego bratem Zbigniewem⁹. W bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. wieś figuruje jako jeden z grodów kasztelańskich, zaś począwszy od 1236 r. dysponujemy pełnym katalogiem kasztelanów spicymierskich¹⁰. Niedługo po spustoszeniu grodu przez Krzyżaków w 1331 r., Kazimierz Wielki w dokumencie z 1347 r. przekazał gród w posiadanie arcybiskupom gnieźnieńskim w zamian za inne dobra ziemskie¹¹. Status własnościowy potwierdzają źródła późniejsze, w tym *Liber beneficiorum* J. Łaskiego¹². Z rejestrów poborowych z połowy XVI w. uzyskujemy informację na temat 6 łanów ziemi kmiecej¹³. Według danych z 1827 r. odnotowano 50 domów i 434 mieszkańców¹⁴. Średnie nadziały włościńskie wynosiły wówczas 18 mórg, choć niektóre sięgały 24, a nawet 40 mórg ziemi¹⁵. W rejonie Spicymierza, tworzącego we wczesnym średniowieczu zespół osadniczy, prowadzone były przez wiele lat systematyczne badania archeologiczne. Na północny wschód od dzisiejszej wsi, w zakolu starorzecza Warty, zidentyfikowano grodzisko stożkowe otoczone wałem (zwane Górką Kasztelańską), którego funkcjonowanie datuje się od końca XI do XIV w. Powstało ono prawdopodobnie na miejscu zniszczonego wcześniej grodziska pierścieniowego. Całe założenie ma kształt eliptyczny (60 x 40 m) i wysokość ok. 4 m. Jego istnienie związane było zapewne z obroną przeprawy przez Wartę, łączącej Kalisz z Łęczycą¹⁶. Posiłkując się badaniami archeologicznymi, można stwierdzić, że związana z grodem

⁹ Gall Anonim, *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, II, 38, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952, s. 108.

¹⁰ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I–IV, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1881; t. V, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908; t. VI–X, wyd. t. VI: A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz; t. VII: A. Gąsiorowski, R. Walczak; t. VIII–X: A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Warszawa–Poznań 1982–1993 (dalej: KDW), nr 7; *Kodeks Dyplomatyczny Polski*, t. I, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, A. Z. Helcel, Warszawa 1847; t. II, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, cz. 1–2; t. III, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz; t. IV, wyd. M. Bobowski, Warszawa 1847–1858 (dalej: KDP), nr 20.

¹¹ KDW, nr 1257.

¹² Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1–2, Gniezno 1880–1881 (dalej: LLB), t. 1, s. 340.

¹³ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883 (dalej: Paw.), s. 232.

¹⁴ *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. 2, Warszawa 1827 (dalej: Tabella 1827), s. 48.

¹⁵ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XVI, wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902 (dalej: SGKP), t. 11, s. 109.

¹⁶ A. Nadolski, *Spicymierz nad Wartą – średniowieczny zespół osadniczy*, „Archeologia Polski”, t. X, 1966, z. 2, s. 701–712.

wieś, obejmująca obszar 400 x 100 m, położona była w południowo-wschodniej części kępy, najbliższej ówczesnego koryta rzeki. Dopiero w późniejszym czasie nastąpiło zapewne przesunięcie osadnictwa w kierunku zachodnim na mniej żyzne, piaszczyste tereny. Analiza jam, palenisk i ceramiki pozwoliła określić, że zabudowa wsi w badanym okresie wykazywała charakter rozproszony. Udało się zidentyfikować 6–8 gospodarstw z różnych faz istnienia osady. Co istotne, w wyniku prac wykopaliskowych odnaleziono ślady orki. Pola dochodziły bezpośrednio do zagród i otaczały je ze wszystkich stron. Tworzyły je nieregularne kwadraty i prostokąty o zróżnicowanej szerokości i średniej wielkości ok. 5 ha¹⁷. Stan rozplanowania wsi z początku XIX w. prezentuje załączony plan z 1804 r. (ryc. 3)¹⁸. Od południa wieś ograniczało koryto rzeczne, od wschodu trudno dostępne, zabagnione tereny, od zachodu zaś znacznej wielkości kompleks leśny. Zdaje się to potwierdzać obronność całości założenia, uwarunkowaną czynnikami topograficzno-hydrograficznymi. Kształt siedliska jest nieregularny i obejmuje wiele bezładnie usytuowanych zagród wzdłuż kilku chaotycznie przebiegających dróg. Doskonale czytelny jest przy tym przedregulacyjny układ rozłogów. Pola tworzyły bowiem kompleksy dużych nieregularnych bloków. Ukazany na archiwalnym planie układ przestrzenny dobrze zachował się do dziś. Siedlisko, mimo wyraźnej rozbudowy, ma wciąż zwarty, aczkolwiek chaotyczny charakter. Charakterystyczna pozostała również gęsta sieć nieregularnych dróg wewnątrzosiedlowych. Zasadniczej regulacji poddano natomiast rozłogi. Obecnie tworzą one w większości układ pasmowy, o równoleżnikowym przebiegu działek w stosunku do głównej drogi.

Podobny układ przestrzenny wsi o metryce wczesnośredniowiecznej na terenie gminy Uniejów reprezentuje Wilamów, którego wielodrożny charakter dostrzegalny jest zarówno na mapach historycznych, jak i na współczesnych ujęciach kartograficznych¹⁹. Wieś leży ok. 9 km na północ od Uniejowa. Pierwsza wzmianka źródłowa o niej pochodzi z 1398 r. w kontekście sądowych sporów granicznych²⁰. Wilamów był własnością szlachecką i stanowił gniazdo rodowe Wilamowskich herbu Szasor²¹. Akta konsystorskie wspominają o istnieniu tu kościoła parafialnego pw. św. Wojciecha i św. Stanisława już na początku XV w.²² Według rejestrów poborowych z połowy XVI w. we wsi było 2,5 łana ziemi

¹⁷ T. Poklewski, *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu: obraz gospodarczy*, Łódź 1975; tenże, *Próba archeologiczna rekonstrukcji włości średniowiecznej. Spicymierz nad Wartą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 3, 1971.

¹⁸ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 344-4.

¹⁹ *Karte von Südpreußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

²⁰ AGAD, Księgi ziemskie sieradzkie, II, f. 49, [za:] S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łeczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 173.

²¹ ŁLB, t. 1, s. 243, 263, 396.

²² T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Karty z przeszłości odległej, nieznannej i bliskiej gminy Uniejów*, „Uniejowskie Strony”, Łódź–Uniejów 2008, s. 156.

Ryc. 3. Spicymierz, stan wsi sprzed regulacji, fragment planu z 1804 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 344-4

kmiecej²³. W 1827 r. w Wilamowie odnotowano 38 domów i 357 mieszkańców²⁴. Lokalizacja wsi ściśle koresponduje z położonym na północ od niej grodziskim pierścieniowym wśród rozległych łąk u zbiegu Warty i Neru, chroniącym przeprawę przez Błota Łęczyckie²⁵. Wieś wykazuje wyraźnie charakter wielodrożny, prawdopodobnie wykształcony z pierwotnej widlicy, którą tworzą dwie osie, pierwsza biegnąca w kierunku północ-południe, od Uniejowa do dawnego grodu, oraz druga o charakterze równoleżnikowym, prowadząca ku przeprawie przez Wartę. W okresie nowożytnym siedlisko wsi uległo dalszej rozbudowie w kierunku wielodrożnicy z chaotycznym układem komunikacyjnym. Brak wyraźnych śladów regulacji sprawił, że pierwotny układ przestrzenny Wilamowa jest zachowany i nadal czytelny w krajobrazie kulturowym.

Innym typem morfogenetycznym wsi, zidentyfikowanym przez autora wśród nieregularnych wsi o metryce średniowiecznej, okazały się małe owalnice. Ich siedliska obejmowały zabudowę koncentrującą się wokół wrzecionowatego placu. Układu takiego doszukiwać można się we wsi Człopy. Była to typowa osada samorodna, której rozwój przestrzenny postępował w sposób ewolucyjny. Nie jest ona znana z wczesnośredniowiecznych przekazów źródłowych. Pojawia się dopiero w 1404 r.²⁶, wymienia ją również Jan Łaski w *Liber beneficiorum*

²³ Paw., s. 233.

²⁴ Tabella 1827, t. 2, s. 67; SGKP, t. XIII, s. 450.

²⁵ J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 77–79.

²⁶ KDW, t. 5, nr 124.

pod nazwą Szłop jako osadę młyńską, funkcjonującą na potrzeby Uniejowa²⁷. O wczesnofeudalnej genezie wsi można jednak domniemywać ze względu na fakt pobliskiej lokalizacji grodziska pierścieniowego, położonego wśród łąk leżących w dolinie Warty, 0,5 km na północ od szosy Uniejów–Turek. Grodzisko, znane jako Smulska Góra, ma kształt owalny o wymiarach 70 x 95 m i wysokości wałów dochodzących do 5 m. Jego funkcjonowanie jako punktu osadniczego datuje się na przełom X i XI w.²⁸ Przynależność wsi do dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego potwierdzają rejestry poborowe z połowy XVI w.²⁹ W 1827 r., czyli w okresie przedregulacyjnym, zarejestrowano tu 29 domów i 232 mieszkańców³⁰. Załączony plan (ryc. 4) prezentuje układ przestrzenny wsi w I połowie XIX w.³¹ Całość założenia zlokalizowana była na terasie pomiędzy korytem Warty a jej niewielkim dopływem – Trzemeską Strugą. Wyraźnie dostrzec można wydłużony kształt wsi z osią siedliskową biegnącą z kierunku północno-zachodniego na południowy wschód. W centrum wsi znajdowała się karczma, a siedlisko przypominało kształtem długie i wąskie wrzeciono. Tworzyła go rozmieszczona dość chaotycznie zabudowa, częściowo zajmująca obszar nawsia, które z tego względu było słabo zarysowane. Procesy regulacyjne, jakim podlegała wieś w XIX w., zmieniły jej dawne rozplanowanie. Wciąż jednak widoczna jest łukowata droga wraz z zabudową po jej części północnej, będąca reliktem dawnej struktury morfologicznej owalnicy, tworzącej charakterystyczne rozszerzenie.

Analogiczny układ przestrzenny zrekonstruować można za pomocą metod retrogresywnych w odniesieniu do wsi Wieścicie. Pierwsza wzmianka źródłowa na temat wsi pochodzi z 1347 r. i odnosi się do przekazania jej na własność arcybiskupom gnieźnieńskim przez Kazimierza Wielkiego³². Prowadzone tutaj badania archeologiczne pozwalają na cofnięcie metryki historycznej do co najmniej początku XII w.³³ Według rejestrów poborowych z 1576 r. we wsi odnotowano zaledwie 0,5 łana gruntów włościańskich³⁴, a według rejestru podymnego z 1670 r. zarejestrowano 4 domy. W 1827 r. Wieścicie liczyły 3 domy i 10 mieszkańców gospodarujących na 156 morgach ziemi³⁵. Na podstawie planu archiwalnego z 1861 r.³⁶ oraz danych archeologicznych można stwierdzić, że wieś miała kształt zbliżony do owalu na długości ok. 28–30 m z północnego wschodu na południowy zachód oraz ok. 20 m z północnego zachodu na południowy wschód.

²⁷ LLB, t. 1, s. 356.

²⁸ M. Głosek, *Badania na grodzisku w Smulsku i osadzie w Boleszczynie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 21, 1969.

²⁹ Paw., s. 232.

³⁰ Tabella 1827, t. 1, s. 86; SGKP, t. 1, s. 862.

³¹ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1.

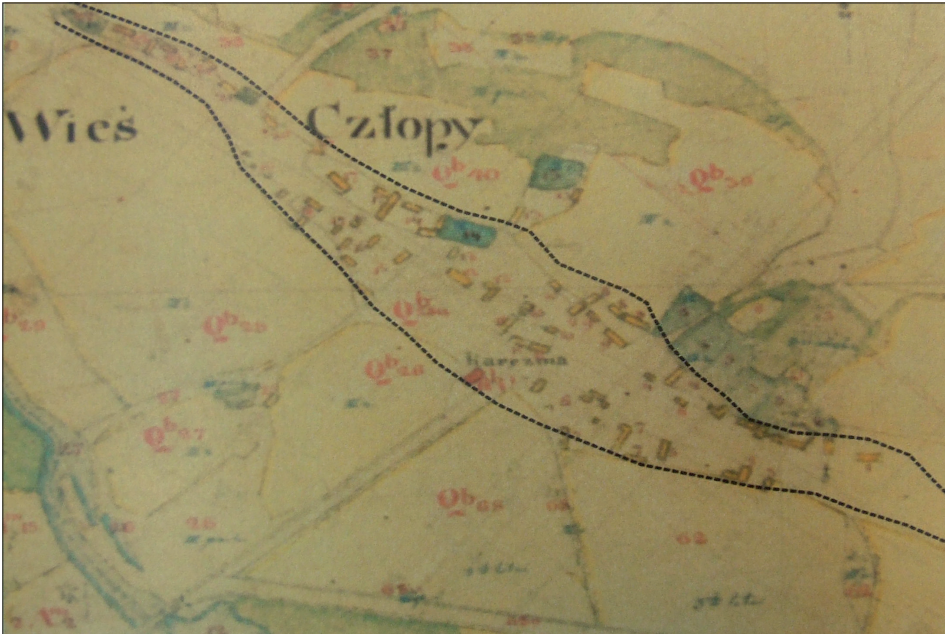
³² KDW, nr 1257.

³³ A. Nowakowski, J. Wieczorek, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wieścicach, pow. Poddębice, w 1964 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19, 1967, s. 204–208.

³⁴ Paw., s. 232.

³⁵ Tabella 1827, t. 2, s. 266; SGKP, t. XIII, s. 425.

³⁶ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 184-4.

Ryc. 4. Wieś Człopy, przybliżony zasięg zabudowań, fragment planu z 1839 r.
AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 11

Siedlisko zlokalizowane było na niewielkim wyniesieniu. Rozłogi, rozciągające się w dolinie Warty, często podlegały zalewom, w związku z tym w większym stopniu zagospodarowanie przestrzenne odpowiadało specyficje funkcjonalnej opartej na hodowli bydła na obszarze łąk oraz rybołówstwie.

Nieco rzadziej na badanym obszarze pojawiały się formy osadnicze w postaci wsi drogowych, cechujących się nieregularnym przebiegiem osi siedliskowych. Charakterystycznym przykładem tego typu wsi są Skotniki. Pierwsza wzmianka na temat wsi pochodzi dopiero z 1348 r. i odnosi się do dokumentu wydanego przez starostę sieradzkiego³⁷. Za wczesnofeudalną metryką historyczną Skotnik przemawia jednak ich nazwa, świadcząca o tym, że wieś miała charakter osady służebnej na rzecz grodu spycymierskiego i w związku z tym musiała istnieć już w X–XI w.³⁸ W świetle *Liber beneficiorum* wiemy, że wieś należała do szlachty i obejmowała dwie niezależne części (Liść, Głębowe), po jednym łanie włościąńskim każda³⁹. W 1827 r. wieś liczyła 14 domów i 85 mieszkańców na 82 morgach⁴⁰. Analiza map historycznych daje podstawę do stwierdzenia, że wieś

³⁷ KDW, nr 1272.

³⁸ S. Zajączkowski, *O tzw. osadach służebnych na dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, Ser. 1, z. 5, 1957.

³⁹ ŁLB, t. 1, s. 342, 344; Paw., s. 232.

⁴⁰ Tabella 1827, t. 2, s. 176; SGKP, t. X, s. 709.

miała charakter typowej wsi drogowej z zabudową usytuowaną wzdłuż niewielkiej drogi bocznej o nieregularnym przebiegu. Podobny układ przestrzenny jest charakterystyczny również dla położonej w pobliżu wsi Kuczki⁴¹. Co ciekawe, mimo późniejszych procesów regulacyjnych, obie wsie zachowały do dziś czytelny układ ruralistyczny nieregularnej wsi drogowej.

REGULARNE WSIE ŚREDNIOWIECZNE LOKOWANE NA PRAWIE NIEMIECKIM

W okresie średniowiecza, w związku z recepcją prawa niemieckiego, dochodziło do powstawania nowych wsi, zakładanych na surowym korzeniu lub kształtowania układów przestrzennych na skutek reorganizacji przestrzennej wsi o wcześniejszej metryce historycznej. Na kształtowanie się rozplanowania wsi poduniejowskich w tym czasie istotny wpływ wywarły zatem czynniki prawno-ustrojowe (rozpowszechnienie prawa niemieckiego), gospodarczo-agraarne (rozwój regularnej formy trójpółwki) oraz społeczno-własnościowe (rozwój dóbr arcybiskupich)⁴². Najczęściej stosowanymi formami układu przestrzennego były zwarte, regularne ulicówki oraz owalnice. Charakterystyczną cechą siedlisk w tym okresie morfogenetycznym była ich regularność, przejawiająca się w centralnym położeniu siedliska w stosunku do granic wsi oraz zaplanowanym układem drożnym. Niwa domowa miała kształt zbliżony do prostokąta, a jej granice zewnętrzne były zazwyczaj wyraźne, oddzielone od rozłogów miedzami lub drogami zagumnymi. Najbardziej charakterystyczną formą rozłogów, towarzyszącą regularnym siedliskom wsi średniowiecznych, był układ niwowo-łanowy. Tworzyły go regularne kompleksy pól o identycznym przebiegu i sposobie użytkowania pasm własnościowych, pomierzonych zgodnie z łanowym modulem mierniczym i podporządkowanych trójpółwce⁴³.

Ulicówek stanowiły, w odróżnieniu od znanych wcześniej wsi drogowych, układy regularne, w których zabudowa koncentrowała się w formie liniowej wzdłuż wyprostowanej drogi. W kontekście układów ruralistycznych ulicówek warto przedstawić przypadek wsi Kościelnica, stanowiącej obecnie część miasta Uniejów. Pierwsze informacje w źródłach pisanych dotyczące omawianej wsi pojawiają się w 1357 r. w kontekście dokumentu wystawionego przez Kazimierza Wielkiego, zatwierdzającego posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁴⁴. Status własnościowy wsi odnotowuje również spisany przez J. Łaskiego *Liber*

⁴¹ *Karte von Südproußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

⁴² Zob. szerzej: J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955; S. Zajączkowski, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 4, 1966; S. M. Zajączkowski, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974; tenże, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 19, 1972.

⁴³ H. Szulc, *Morfogeneza osiedli...*, s. 45–52; J. Tkocz, *Organizacja przestrzenna...*, s. 68–111.

⁴⁴ KDW, nr 1354.

*beneficiorum*⁴⁵. Z rejestrów poborowych z 1552 r. dowiadujemy się, że wieś zwana również Wolą Kościelną obejmuje 16 łanów ziemi i 16 osadzonych na niej włościan. Uzyskujemy także cenną informację na temat 2 łanów stanowiących uposażenie sołtysa. Jest to bezpośredni dowód tego, że wieś przeszła wcześniej lokację na prawie niemieckim⁴⁶. Według danych z 1827 r. wieś liczyła 27 domów i obejmowała 347 mórg ziemi włościańskiej⁴⁷. Rekonstrukcję dawnego rozplanowania umożliwia analiza planu archiwalnego z 1839 r. (ryc. 5)⁴⁸. Siedlisko wsi zlokalizowane było wzdłuż krawędzi oddzielającej wysoczyznę i dolinę Warty. Niwa siedliskowa miała regularny charakter i była wyraźnie oddzielona od niw tworzących rozłogi. Jej kształt zbliżony był do prostokąta, w niewielkim stopniu zniekształconego w części północno-zachodniej ze względów topograficznych. Na podstawie pomiarów stwierdzono, że dłuższy bok tworzący niwę siedliskową wynosił 840 m (14 łokci), krótszy zaś 420 m (7 łokci). Proporcje dłuższej i krótszej osi siedliska wynosiły zatem 2 : 1. W przybliżeniu powierzchnia niwy siedliskowej liczyła ok. 33 ha, co odpowiadałoby mierze staropolskiej 2 łanów chełmińskich. Łatwo dostrzec również fragment niwowego układu rozłogów, który rozciągał się na północ i wschód od siedliska wiejskiego. Współcześnie Kościelnica stanowi część miasta Uniejów. Jej układ przestrzenny podlegał procesom regulacyjnym w XIX w. Wciąż jednak można zaobserwować relikty dawnej ulicówki, która odzwierciedla się w zachowanym kształcie działek siedliskowych, wyraźnie oddzielonych od pól w części zachodniej. Zabudowa przyjęła zaś formę jednostronną, która przechodzi w kierunku północnym w regularną rzędówkę.

Innym przykładem regularnej formy osadniczej w postaci ulicówki jest niewątpliwie Wola Przedmiejska. Wieś pojawiła się w źródłach po raz pierwszy w 1496 r.⁴⁹ Jednocześnie odnajdujemy wówczas wzmiankę na temat sołtysa, co w kontekście nazwy wsi wskazującej na wolniznę względem obciążeń feudalnych, stanowi łącznie wystarczającą przesłankę potwierdzającą lokacyjny status osady. Wieś ta należała do kanonikatu przy kolegiacie uniejowskiej. Na podstawie danych pochodzących z rejestrów poborowych z 1552 r. wiemy, że Wola, zwana Kościelną, obejmowała 16 osadników gospodarujących na 16 łanach oraz 2 łany należące do sołtysa⁵⁰. W 1827 r. już jako wieś rządowa liczyła 23 domy i 126 mieszkańców⁵¹. Historyczne mapy topograficzne z początku XIX w. doskonale oddają dawny układ przestrzenny ulicówki. Tworzą go dwa ciągi zwartej zabudowy, symetrycznie rozlokowane wzdłuż południkowej, wyprostowanej

⁴⁵ ŁLB, t. 1, s. 340, 344.

⁴⁶ Paw., s. 232; *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920 (dalej: VG), s. 232–233.

⁴⁷ Tabella 1827, t. 1, s. 229; SGKP, t. 4, s. 454.

⁴⁸ AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 185-1.

⁴⁹ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony...*, s. 160.

⁵⁰ Paw., s. 232.

⁵¹ Tabella 1827, t. 2, s. 279.

Ryc. 5. Wiesz Kościelnicza, układ działek siedliskowych i pól, fragment planu z 1839 r.
AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 16

drogi⁵². Siedlisku towarzyszył niwowy układ rozłogów, który w znacznej mierze jest wciąż czytelny we współczesnym krajobrazie kulturowym.

Egzemplifikację rozplanowania ulicówek poduniejowskich stanowi z całą pewnością również wiesz Wielenin. Pierwsza wzmianka na temat wsi pochodzi z 1290 r., kiedy to arcybiskup Jakub Świnka nadał sołectwo Szymonowi z Uniejowa, wydając zgodę na lokację wsi na prawie niemieckim w odmianie średzkiej⁵³ (wraz z Orzeszkowem i Pągowem)⁵⁴. Wielenin stanowił odtąd jeden z wielu ośrodków gospodarczych dóbr arcybiskupich⁵⁵. Według rejestrów poborowych z 1553 r. uzyskujemy informację, że wiesz obejmowała 24 osadników na 13,5 ła-

⁵² *Karte von Südproußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

⁵³ VG, s. 232–233.

⁵⁴ Obie wiesz, w świetle historycznych materiałów kartograficznych, również wykazywały charakter regularnych ulicówek, jednakże ze względu na komponent folwarczny podlegały w XIX wieku transformacji morfologicznej. Efektem tejszej regulacji był zanik większości pierwotnych cech rozplanowania tych wsi.

⁵⁵ LLB, t. 1, s. 359–361.

nach ziemi⁵⁶. Dodatkowo 3 łany posiadał pleban. Dane z 1827 r. wskazują, że wieś liczyła 34 domy, 344 mieszkańców gospodarujących na 787 morgach ziemi⁵⁷. Analiza historycznych map z początku XIX w. daje podstawę do identyfikacji typu morfogenetycznego⁵⁸. Wielenin wykazywał wówczas cechy typowej ulicówki, obejmującej zwartą zabudowę obustronną, symetryczną po obu stronach równoleżnikowej drogi wiejskiej, tworzącej charakterystyczne rozwidlenie na skraju siedliska. Współcześnie, mimo procesów regulacyjnych, układ dawnej ulicówki z typowym układem komunikacyjnym jest nadal czytelny. W mniejszym stopniu zaś zachował się pierwotny układ rozłogów niwowych.

Wśród regularnych wsi średniowiecznych udało się również zidentyfikować jeden przykład dużej owalnicy. Reprezentuje go wieś Roźniatów, w północnej części gminy Uniejów. Pierwsza wzmianka źródłowa na temat wsi pochodzi z 1386 r. i odnosi się do postaci bezmiennego sołtysa piszącego się z tej miejscowości, co wskazuje na fakt lokacji na prawie niemieckim⁵⁹. Wieś stanowiła własność szlachecką⁶⁰. W świetle informacji zawartych w rejestrach poborowych z 1552 r. wieś obejmowała trzy działki z 8 osadnikami łącznie i 7 łanami ziemi⁶¹. Według danych z 1827 r. wieś liczyła 8 domów i 166 mieszkańców, folwark zaś 9 domów i 90 mieszkańców⁶². Układ przestrzenny Roźniatowa jest w pełni czytelny w świetle historycznych map topograficznych z początku XIX w.⁶³ Wyraźnie odczytać można na nich cechy rozplanowania wsi, którego głównym elementem kompozycyjnym jest owalny plac, wokół którego usytuowana jest zwarta zabudowa na osi wschód–zachód. Procesy regulacyjne z XIX w. częściowo zatępiły pierwotne rozplanowanie wsi. Zachował się jedynie fragment dawnego nawsia oraz część zabudowy owalnicy po jej wschodniej stronie.

REGULARNE I NIEREGULARNE WSIE NOWOŻYTNE ORAZ WSIE POREGULACYJNE Z XIX WIEKU

Kolejny okres morfogenetyczny rozwoju wsi poduniejowskich odnosi się do czasów nowożytnych i obejmuje przede wszystkim rozwój stosunków folwarczno-pańszczyźnianych. Kluczem do rekonstrukcji rozplanowania wsi w tym okresie jest zrozumienie reperkusji procesu refeudalizacji stosunków społecznych i rozwoju gospodarczego wielkiej własności ziemskiej opartego na pracy odrobkowej

⁵⁶ Paw., s. 233.

⁵⁷ Tabella 1827, t. 2, s. 262; SGKP, t. 13, s. 313–314.

⁵⁸ *Karte von Südpreußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

⁵⁹ AGAD, Księgi ziemskie sieradzkie, I, f. 9, [za:] S. Zajązkowski, S. M. Zajązkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 75.

⁶⁰ LLB, t. 1, s. 343, 360.

⁶¹ Paw., s. 233, 246.

⁶² SGKP, t. 9, s. 864; por. Tabella 1827, t. 1, s. 145.

⁶³ *Karte von Südpreußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

chłopów⁶⁴. Rozwój folwarków we wsiach uniejowskich odbywał się najczęściej kosztem wsi dotychczas istniejących w wyniku procesu reorganizacji przestrzennej osad o metryce średniowiecznej. Udało się jednakże zidentyfikować również przykłady powstawania folwarków jako autonomicznych jednostek osadniczych. Rozszerzanie areалу zajmowanego przez folwark odbywało się na wiele sposobów. Wśród nich warto wymienić przede wszystkim obejmowanie w posiadanie nadziałów sołtysich, wykorzystanie pustek osadniczych, czyli gruntów opuszczonych przez chłopów na skutek wojen i klęsk elementarnych, poprzez karczunki obszarów leśnych, osuszanie mokradeł i zajmowanie części gospodarstw chłopskich⁶⁵. W ten sposób dochodziło do stopniowej transformacji dawnego układu przestrzennego wsi kosztem nowego elementu morfologicznego.

Mimo wyraźnej dominacji własności kościelnej, w części północnej i wschodniej obecnej gminy Uniejów wsie znajdowały się w rękach szlachty częstkowej. Pojedyncze wsie miały nieraz wielu właścicieli, wskutek czego dochodziło z czasem do podziałów majątkowych, których efektem było powstawanie nowych wsi na bazie jednostek osadniczych starszego pochodzenia. Proces ten, niekiedy określany mianem „pączkowania” na płaszczyźnie osadniczej, wywoływał oczywiste zmiany w rozplanowaniu istniejących wsi, które ulegały wtórnym podziałom⁶⁶. Przykładem tego typu sytuacji jest wieś Czepów. Pierwsze wzmianki na temat osady pochodzą z połowy XV w. w dokumencie abp. Jarosława Skotnickiego⁶⁷. W 1364 r. ówczesny dziedzic Czepowa dopełnił lokacji wsi na prawie średzkim, sprzedając przy tym sołectwo⁶⁸. Dwa lata później uzyskujemy informacje na temat sporu między właścicielami wsi o tereny graniczne zajęte przez łąki i las. Już wówczas, być może zaraz po lokacji, wieś uległa podziałowi na Czepów Górny, Dolny i Kawęczyn, zwany później Średnim. Potwierdzenie takiego stanu uzyskujemy w rejestrach poborowych z 1552 r. Czepów Górny obejmował 11 łąnów i 12 osadników oraz pola folwarczne, Czepów Średni 3,5 łąna i 9 osadników, Czepów Dolny zaś 5 osadników i 5 łąnów ziemi⁶⁹. W 1827 r.

⁶⁴ Zob. szerzej: S. M. Zajączkowski, *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”, t. 31, 1970; B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958; tenże, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Ser. I, z. 1, 1955.

⁶⁵ Zob. M. Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976; W. Rusiński, *Drogi rozwojowe folwarku szlacheckiego*, „Przegląd Historyczny”, z. 2, 1956; J. Rutkowski, *Co to były folwarki w dawnej Polsce*, [w:] *Wieś europejska późnego feudalizmu*, red. J. Rutkowski, Warszawa 1986. B. Wachowiak, *Z badań nad genezą gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 3, z. 2, 1957; A. Wyczaiński, *Geneza i rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego*, t. II, red. B. Baranowski i J. Topolski, Warszawa 1964.

⁶⁶ Zob. T. Nowak, *Ze studiów nad rozwojem osadnictwa w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagielly*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. 2, nr 1(3), 2003.

⁶⁷ VG, s. 235–236.

⁶⁸ KDW, nr 1516.

⁶⁹ Paw., s. 232–233.

odnotowano w Czepowie Górnym 13 domów, 110 osób, w Czepowie Średnim – 13 domów i 126 mieszkańców, w Czepowie Dolnym zaś – 24 domy, 225 mieszkańców⁷⁰. Wszystkie wsie stanowiły wówczas część klucza majątkowego należącego do rodziny Pieczyńskich. Powierzchnia folwarku w Czepowie Górnym wynosiła 801 mórg, folwark w Czepowie Średnim (późniejszy Stanisławów) liczył 661 mórg, Czepów Dolny obejmował dwa folwarki: pierwszy o powierzchni 457 mórg, drugi pomocniczy (późniejszy Jaszczurów) liczący 56 mórg⁷¹. Analiza map topograficznych z początku XIX w. potwierdza ten stan⁷². Największą strukturę tworzy zwarta zabudowa Czepowa Dolnego w formie wygiętej ulicówki oraz kompleksu dworsko-folwarcznego zlokalizowanego w części południowej wsi. Dostrzec można również cechy rozplanowania położonego na południowy wschód Czepowa Średniego z zabudową niepełną, usytuowaną głównie po zachodniej stronie drogi przebiegającej na osi północ–południe. W bezpośrednim sąsiedztwie, na wschodzie, zlokalizowane było siedlisko Czepowa Górnego, tworzącego niewielką kolonię, której zasadniczym komponentem morfologicznym był folwark. W wyniku procesów regulacyjnych w XIX w., cechy pierwotnego rozplanowania zostały częściowo zatarte. Zachował się zespół dworsko-parkowy Czepowa Dolnego, który stanowi zwieńczenie osi kompozycyjnej wygiętej, jednostronnie zabudowanej rzędówki. W wyniku parcelacji folwarków, układ przestrzenny Czepowa Średniego i Górnego uległ wtórnemu rozproszeniu i stanowi współcześnie kolonijną zabudowę, bezładnie usytuowaną w obrębie rozłogów, w obrębie Stanisławowa – wsi o genezie poregulacyjnej.

Interesującym przykładem morfogenetycznym wsi związanym z procesem „pączkowania” na płaszczyźnie osadniczej jest wieś Pągów. Pierwsze wzmianki na temat wsi pochodzą z 1290 r. i odnoszą się do jej lokacji na prawie niemieckim dokonanej przez abp. Jakuba Świnkę⁷³. Późniejsze źródła kościelne wskazują jednakże na zmianę przynależności własnościowej⁷⁴. Pągów, jako wieś drobnoszlachecka jeszcze w pierwszej połowie XV w., ulegał podziałom majątkowym, czego efektem było powstanie kolejnych punktów osadniczych. Według rejestrów poborowych z 1553 r. wieś obejmowała następujące działki: Dedłów, Mścichowo, Gąsiorowo, Zelgoszcz, Przebluszczyno, Unisławowo, Wójciki oraz Ładawy. Część Przebluszczyno miało wówczas 6 osadników gospodarujących na 3,5 łana ziemi. Pozostałe działki miały charakter bezkmieczy i zamieszkiwane były jedynie przez szlachtę zagrodową, posiadającą zazwyczaj od 1/4 do 1/2 łana ziemi⁷⁵. Nazwy powstających sukcesywnie działek pochodziły od imion lub przydomków ich twórców i właścicieli⁷⁶. Wspomniane osady miały charakter drobnych przysiółków, które z czasem ulegały zanikowi lub ko-

⁷⁰ Tabella 1827, t. 1, s. 84.

⁷¹ SGKP, t. 1, s. 794–795.

⁷² *Karte von Südpreußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

⁷³ VG, s. 232–233.

⁷⁴ ŁLB, t. 1, s. 348, 360–361.

⁷⁵ Paw., s. 233, 246.

⁷⁶ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony...*, s. 109.

masacji w większe struktury przestrzenne. W końcu XIX w. Gąsioro, Gorzewo, Zelgoszcz i Unisławowo stanowiły już oddzielne punkty osadnicze w postaci niewielkich przysiółków drogowych. Nazwę Pągów utrzymał dawny dział Dedłów, który w 1827 r. obejmował 9 domów i 62 mieszkańców. W połowie XIX w. Pągów obejmował kilka sąsiadujących ze sobą małych folwarczków: Detlew (8 budynków, 91 mórg), Pągów B (9 budynków, 87 mórg), Pągów G (3 budynki, 49 mórg), Pągów W (4 budynki, 103 morgi), Ładawy (7 budynków, 234 morgi)⁷⁷. W wyniku ich późniejszej parcelacji powstały na ich miejsce układy rozproszonej zabudowy z blokowym i blokowo-pasmowym układem rozłogów. Na terenie gminy Uniejów były liczne folwarki, zlokalizowane w dawnych wsiach arcybiskupich, a wchodzących w XIX w. w skład donacji rodziny Tollów (Gąsioro, Ostrowsko, Stęplew, Ubysław, Wielenin, Orzeszków) lub będących własnością innych rodzin szlacheckich (Brzeziny, Czekań, Myszki, Kozanki Wielkie, Kozanki Podleśne, Roźniatów, Skotniki)⁷⁸. Jak wskazują załączone mapy topograficzne z początku XIX w., folwarki, którym towarzyszyły niekiedy zespoły dworskie, zlokalizowane były w obrębie siedliska wsi, na zwieńczeniu osi kompozycyjnej. Pierwotnie towarzyszyły im rozłogi niwowo-łanowe z przemieszana własnością kmiecią i folwarczną, zaś z czasem, w wyniku procesów regulacyjnych nadziały chłopskie i folwarczne podlegały komasacji oraz separacji⁷⁹.

Oprócz typowych wsi folwarczno-kmiecych z ewentualną domieszką ludności zagrodniczej, na badanym obszarze powstawały również pojedyncze nowe folwarki, które nie były powiązane z istniejącymi wcześniej wsiami, lecz stanowiły autonomiczne punkty osadnicze. Były więc to wsie folwarczne powstałe *in cruda radice*, obejmujące siedlisko z zabudową gospodarczą, sprzężone z niewielką kolonią zamieszkaną przez zagrodników pracujących na rzecz pana feudalnego⁸⁰. Charakterystyczne, że w nowo tworzonych wsiach folwarcznych wytyczano od razu blokowy układ gruntów, tworzący regularną strukturę przestrzenną. Przykładem wsi folwarczno-zagrodniczych na badanym obszarze jest osada Zieleń. Jej istnienie oraz elementy struktury przestrzennej dokumentują akta wizytacyjne z 1624 r. Zieleń, wraz z pobliskimi wsiami i folwarkami poduchownymi, jako własność rządowa, stał się w 1836 r. częścią dóbr majorackich hr. Aleksandra Tolla⁸¹. Jak wskazuje załączony plan rękopiśmienny z 1848 r. (ryc. 6)⁸², wieś obejmowała luźno rozmieszczoną zabudowę wokół podwórza folwarcznego. W jej pobliżu znajdowały się trzy niewielkie zbiorniki wodne, służące zapewne celom gospodarczym. Rozłogi wiejskie tworzyły układ nieregularnych bloków.

⁷⁷ SGKP, t. 7, s. 928.

⁷⁸ Szczegółowy rejestr folwarków uniejowskich: G. Myszkorowska-Olczyk, *Zespoły folwarczne...*, s. 93–113.

⁷⁹ *Karte von Südproußen*, ark. 47, Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV.

⁸⁰ Zob. T. Figlus, *Układy przestrzenne wsi folwarcznych w Polsce. Typy morfogenetyczne i ochrona dziedzictwa ruralistycznego*, [w:] W. Wysota i in. (red), *Rozwój zrównoważony regionów Polski*, Toruń 2011.

⁸¹ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony...*, s. 163–164.

⁸² AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 185-1.

Bardzo istotną cechą położenia folwarku była droga prowadząca z Uniejowa do Turku, biegnąca zaledwie kilkaset metrów na północ od osiedla. Dogodne położenie komunikacyjne i bliska odległość do rzeki Warty ułatwiały zapewne transport towarów i z tego względu stanowiły główne czynniki lokalizacyjne dla omawianej wsi. W wyniku procesów parcelacyjnych w II połowie XIX w. Zielen uległ przekształceniu i obejmuje współcześnie rozproszoną zabudowę, zlokalizowaną w głębi działek o charakterze pasmowym. Częściowo zachowany został dawny zespół dworsko-folwarczny. Podobny charakter wsi folwarcznej jako autonomicznego punktu osadniczego zidentyfikowano również w odniesieniu do osady Ubysław.

W okresie nowożytnym dochodziło również do powstawania nowych wsi na skraju lasów, względnie na polanach leśnych, w miarę zwiększania się wyrębu terenów puszczańskich. Osiedla leśne wykazywały jednocześnie charakter proto-przemysłowy. Ludność je zamieszkująca często zajmowała się splawem drewna, wytapianiem rud darniowych, produkcją smoły, wypalaniem węgla czy bartnictwem. Ze względu na to, że proces deforestacji zakończył się na badanym obszarze *de facto* już w okresie średniowiecznym, udało się zidentyfikować tylko jeden punkt osadniczy o charakterze wsi poleśnej. Były to Budy Uniejowskie. Ich lokalizację oraz cechy morfologiczne prezentuje Mapa Kwatermistrzostwa, obrazująca stan osadnictwa z lat 20. XIX w.⁸³ Wieś miała charakter niewielkiej osady, nieregularnej, składającej się z kilku zagród w postaci bezkształtnego przysiółka. W wyniku rozwoju przestrzennego Uniejowa, Budy zostały inkorporowane do miasta w 1970 r., zatracając cechy pierwotnego układu ruralistycznego.

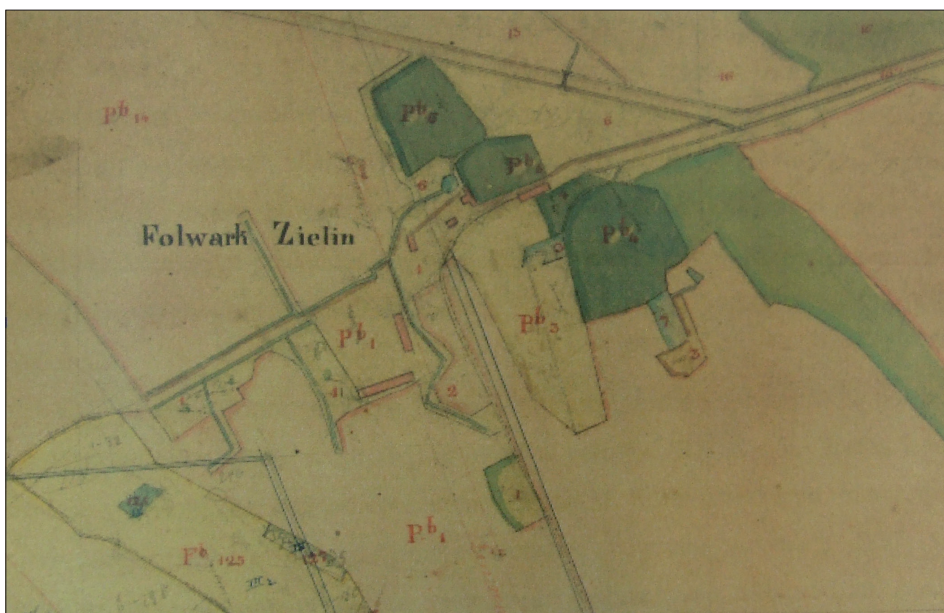
W okresie późnonowożytnym na obszarze środkowej Polski miały miejsce także inne procesy osadnicze, związane z rozwojem wsi olęderskich oraz tzw. kolonizacją fryderycjańską⁸⁴. Powstanie tego typu osad związane było ściśle z zajmowaniem nieużytków, w tym terenów podmokłych oraz karczowaniem lasów w celu zdobycia nowych terenów rolnych. Niezwykle istotne znaczenie z punktu widzenia ich rozwoju miał ponadto czynnik prawno-ustrojowy, opierający się na zasadach: samorządności, wolności osobistej chłopów, dzierżawy z możliwością dziedziczenia oraz renty pieniężnej jako podstawowej formy obciążenia feudalnego. Wśród wsi olęderskich i fryderycjańskich wyraźnie dominowały regularne formy rozplanowania w postaci rzędówek bagiennych, w tym wsi wielorzędowych oraz układów pierwotnie rozproszonych⁸⁵. Na obszarze obejmującym gminę Uniejów w jej współczesnych granicach administracyjnych powstała wówczas wieś Brzeziny. Założona została przy szosie uniejowsko-dąbskiej w dobrach rządowych w 1792 r. Jej pierwszymi mieszkańcami byli sprowadzeni tutaj osad-

⁸³ Mapa Kwatermistrzostwa, kol. II, sek. IV

⁸⁴ Zob. szerzej: J. Goldberg, *Osadnictwo olęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Ser. I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 5, 1957; K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 r. Proces i jego interpretacje*, Łódź. 2013.

⁸⁵ T. Figlus, *Z badań na rozwoju osadnictwa i morfogenezą wsi olęderskich w Polsce*, [w:] *Badania podstawowe i aplikacyjne w naukach geograficznych*, red. L. Kasprzak, Poznań 2009.

nicy nadreńscy⁸⁶. W 1856 r. w Brzezinach było 18 osad na 445 morgach ziemi⁸⁷. Układ przestrzenny wsi jest czytelny w świetle archiwalnego planu z 1837 r. (ryc. 7)⁸⁸. Siedlisko tworzy rzędówkę, w której zabudowa luźno usytuowana jest wzdłuż równoleżnikowej drogi, po jej północnej stronie. Zagrodom towarzyszą bezpośrednio nadziały pasmowe po obu stronach drogi oraz pasma prostopadłe do bocznych dróg gospodarczych. Analogiczny charakter morfologiczny wykazuje również zlokalizowana na południowy wschód od Uniejowa wieś Czekaj, wymieniona po raz pierwszy w 1784 r., a wywodząca się z dawnej osady karczarskiej⁸⁹.

Ryc. 6. Folwark Zieleń, fragment planu z 1848 r.
AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 15

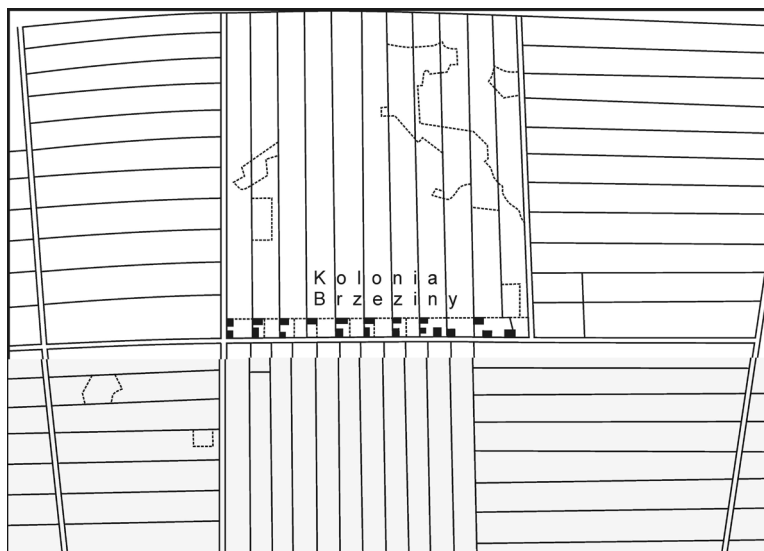
W wieku XIX, zarówno w okresie przeduwłaszczeniowym w dobrach rządowych, jak i po uwłaszczeniu chłopów także w dobrach prywatnych, miały miejsce zachodzące spontanicznie, na zasadach dobrowolności, jak i prowadzone odgórnie akcje komasacyjno-separacyjne rozłogów, procesy regulacyjne siedlisk oraz parcelacji majątków dworskich, mające na celu częściową lub całkowitą reorganizację przestrzenną wsi oraz powstanie na ich bazie nowych punktów osadniczych o zupełnie innym modelu rozplanowania. Analizowane wsie po regulacji

⁸⁶ SGKP, t. 1, s. 416.

⁸⁷ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony...*, s. 69.

⁸⁸ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 20.

⁸⁹ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony...*, s. 71.

Ryc. 7. Brzeziny. Odrys planu wsi z 1837 r.
AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 20

wykazywały charakter rzędówek, najczęściej z jedną osią siedliskową i jednostronną zabudową z pasmowym układem rozłogów. Przykładem tego typu układu ruralistycznego jest Spicymierz Kolonia, wieś założona w wyniku kompleksowej parcelacji folwarku. Jej rozplanowanie ukazuje załączony plan archiwalny z 1861 r. (ryc. 8)⁹⁰. Podobną genezę oraz charakter morfologiczny wykazują również wsie Orzeszków-Kolonia, Rożniatów-Kolonia, Wielenin-Kolonia oraz Felicjanów. Poza rozwojem nowej zabudowy wzdłuż szlaków komunikacyjnych oraz dawnych dróg polnych wsie te zachowały do dziś układ poregulacyjny.

Zdecydowanie rzadziej planiści i mierniczy wsi decydowali się na wykorzystanie modelu rzędówki dwustronnie zabudowanej. Przykładem tego typu osady jest Ostrowsko. Pierwsze przekazy źródłowe na temat tej miejscowości pochodzą już z 1241 r. w kontekście nadania jej przez ks. mazowieckiego Konrada arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu⁹¹. Z połowy XIV w. odnajdujemy zapiskę dotyczącą sprzedaży sołectwa, wskazującą, że wieś posiadała status osady lokowanej na prawie niemieckim⁹². Status własnościowy potwierdza w późniejszym czasie *Liber beneficiorum* oraz rejestry podatkowe z XVI w., z których dowiadujemy się, że wieś zamieszkiwało 14 osadników na 9 łanach ziemi⁹³. Po sekularyzacji wieś stała się własnością rządową, po czym przeszła proces całkowitej reorganizacji

⁹⁰ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 204-15.

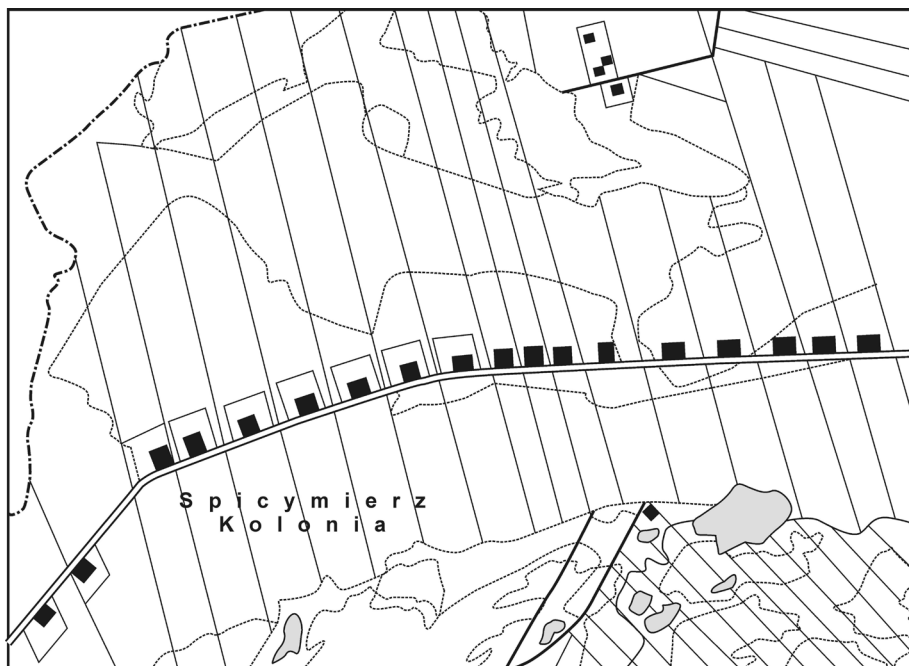
⁹¹ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919, nr 416.

⁹² VG, s. 235–236.

⁹³ Paw., s. 232.

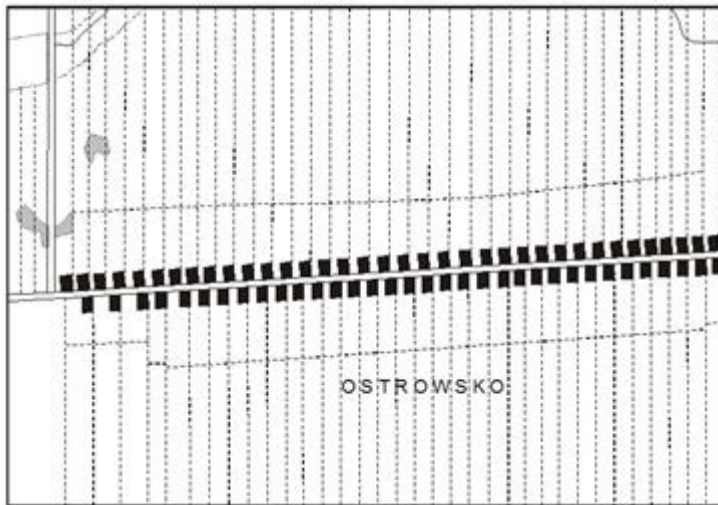
przestrzennej, na co wskazuje załączony plan z 1861 r. (ryc. 9)⁹⁴. Przedstawia on wieś po przeprowadzonej uprzednio regulacji, w której dawne zwarte siedlisko w postaci ulicówki przekształcono w formę rzędówki z jedną osią rozplanowania. Co najistotniejsze, zabudowa wsi ma w tym przypadku charakter obustronny. Gospodarstwa zlokalizowane są naprzemianlegle po obu stronach drogi wiejskiej. Zagrodom przypisane są natomiast długie i wąskie nadziały pasmowe. Wieś, wyłączając drobne modyfikacje w zakresie wypełnienia nową zabudową, zachowała do dziś swoje rozplanowanie poregulacyjne.

Niekiedy także w wyniku stopniowej akcji osadniczo-parcelacyjnej dochodziło do powstania układów wtórnie rozproszonych. Tworzyły je zabudowania luźno rozlokowane w obrębie rozłogów z indywidualnymi drogami dojazdowymi oraz blokowymi nadziałami polnymi. Przykładami tego typu morfogenetycznego wsi na badanym obszarze jest Stanisławów – powstały na gruntach dawnego folwarku Czepów Średni oraz Hipolitów – utworzony na gruntach poleśnych, na południe od Wielenina.

Rys. 8. Spicymierz Kolonia. Odrys planu wsi z 1861 r.
AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 204-15

⁹⁴ AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 184-4.

Ryc. 9. Ostrowsko. Odrys planu wsi z 1861 r.
AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 184-4.

PODSUMOWANIE

Rozwój form rozplanowania wsi na badanym obszarze stanowił wypadkową oddziaływania wielu czynników. Zasadnicze znaczenie z punktu widzenia powstawania i przemian morfologicznych wsi wykazywały determinanty przyrodnicze związane z rozwojem osadnictwa na obszarze doliny Warty w okresie wczesno-średniowiecznym oraz jego sukcesywnym wkraczaniem na obszary wysoczyznowe w późnym średniowieczu i epoce nowożytnej. Niezwykle istotne wydają się również czynniki prawno-ustrojowe, w szczególności odzwierciedlające się w rozwoju sieci grodów i ich zaplecza wiejskiego we wczesnym średniowieczu, powstawania regularnych układów przestrzennych w związku z procesem lokacji na prawie niemieckim, sterowaną ogólnie kolonizacją pruską oraz procesami regulacyjnymi oraz komasacyjno-separacyjnymi i parcelacyjnymi w XIX w. Z punktu widzenia kształtowania się form osadniczych warto również podkreślić kwestie społeczno-agrarne i własnościowe, w tym w szczególności rozwój dóbr arcybiskupich, podziały majątkowe szlachty częściowej i zagrodowej oraz zmieniające się systemy gospodarowania, od systemu dwupolowego, przez trójpolówkę do płodozmiaru, które wyraźnie odzwierciedlają się w zmianach struktury przestrzennej rozłogów. W okresie wczesnego średniowiecza powstawały formy nieregularne, głównie w postaci wsi drogowych (np. Skotniki, Kuczki), owalnic (np. Wieścicie, Człopy) oraz wielodrożnic (np. Spicymierz, Wilamów). Recepcja procesu lokacji na prawie niemieckim przyniosła rozwój form osadniczych w postaci dużych, regularnych układów ruralistycznych. Dominowały wówczas uli-

cówki (np. Kościenica, Wola Przedmiejska, Wielenin, Orzeszków, Ostrowsko), rzadziej zaś identyfikowano owalnice (np. Roźniatów). W okresie nowożytnym na badanym obszarze powstawały licznie folwarki, jako elementy morfologicznie sprzężone z siedliskami wsi o starszej metryce historycznej (np. Wielenin, Orzeszków, Kozanki Wielkie) lub jako autonomiczne punkty osadnicze (np. Zieleń, Ubysław). Charakterystyczne jest również powstawanie przysiółków na bazie podziałów majątkowych szlachty cząstkowej (np. Czepów), a nawet zagrodowej (np. Pągów). Na przełomie XVIII i XIX w. na badanym obszarze powstały układy rządowe wsi czynszowych, zamieszkiwanych przez ludność niemiecką (np. Brzeziny). Znaczące zmiany w sieci osadniczej oraz strukturze morfogenetycznej wsi gminy Uniejów przyniosły procesy regulacyjne w XIX w. Niektóre spośród wsi starszego pochodzenia zmieniły zupełnie swoje rozplanowanie, przybierając postać rzędówek jednostronnie zabudowanych (np. Orzeszków) lub obustronnie zabudowanych (np. Ostrowsko). Procesy parcelacyjne folwarków przyniosły także powstanie nowych punktów osadniczych w postaci rzędówek z pasmowym układem rozłogów (np. Spycymierz-Kolonia, Wielenin-Kolonia, Roźniatów-Kolonia, Felicjanów) lub w formie wsi rozproszonych z blokowym układem polnym (np. Hipolitów, Stanisławów).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Brzeziny, plan wsi z 1837 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 20.
Człopy, plan wsi z 1839 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 11.
Karte von Südpreußen, D. Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopie w IH PAN.
Kościelnica, plan wsi z 1839 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 16.
Ostrowsko, plan wsi z 1861 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 184-4.
Spycymierz, plan wsi z 1804 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 344-4.
Spycymierz Kolonia, plan wsi z 1861 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 204-15.
Wieścice, plan wsi z 1863 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 184-4.
Zieleń, plan wsi z 1848 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185-1, ark. 15.

Źródła drukowane

- Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis. Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, t. 1, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919.
Gall Anonim, *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, II, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952.
Kodeks dyplomatyczny Polski, t. 1, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, A. Z. Helcel, Warszawa 1847; t. 2, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, cz. 1–2; t. 3, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz; t. 4, wyd. M. Bobowski, Warszawa 1847–1858.
Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I–IV, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1881; t. V, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908; t. VI–X, wyd. t. VI: A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz; t. VII: A. Gąsiorowski, R. Walczak; t. VIII–X: A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Warszawa–Poznań 1982–1993.

- Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1–2, Gniezno 1880–1881.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883.
- Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. 1–2, Warszawa 1827.
- Topograficzna Karta Carstwa Polskiego*, s. 1, ca 1863, 1:126 000, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C 609.
- Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Piśmiennictwo

- Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958.
- Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, Ser. 1, z. 1, 1955.
- Chmielowska A., *Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski Środkowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Ser. 1, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 36, 1979.
- Chmielowska A., *Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 22, 1975.
- Figlus T., *Układy przestrzenne wsi folwarcznych w Polsce. Typy morfogenetyczne i ochrona dziedzictwa ruralistycznego*, [w:] W. Wysota i in. (red), *Rozwój zrównoważony regionów Polski*, Toruń 2011.
- Figlus T., *Z badań na rozwoju osadnictwa i morfogenezą wsi ołęderskich w Polsce*, [w:] *Badania podstawowe i aplikacyjne w naukach geograficznych*, red. L. Kasprzak, Poznań 2009.
- Głosek M., *Badania nad grodziskiem w Smulsku i osadzie w Boleszczynie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 21, 1969.
- Goldberg J., *Osadnictwo ołęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Ser. I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 5, 1957.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Szymczak J., *Uniejowskie strony. Karty z przeszłości odległej, nieznannej i bliskiej gminy Uniejów*, Łódź–Uniejów 2008.
- Kamińska J., *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopaństwowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 18, 1971.
- Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953.
- Kamińska J., *Przyczynki do osadnictwa wiejskiego z V–X w. n.e. na terenach Polski środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, nr 2, 1957.
- Kamler M., *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976.
- Koter M., *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, Ser. 2, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, z. 55, Łódź 1974.
- Kulesza M., *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Uniejów–Łódź 1995.
- Myszkorowska-Olczyk G., *Zespoły folwarczne na terenie gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 2, 2013.
- Nadolski A., *Spicymierz nad Wartą – średniowieczny zespół osadniczy*, „Archeologia Polski”, t. X, z. 2, 1966.
- Nowak T., *Ze studiów nad rozwojem osadnictwa w ziemi łęczyckiej w czasach Władysława Jagiełły*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. 2, nr 1(3), 2003.

- Nowakowski A., Wieczorek J., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wieścicach, pow. Poddębice, w 1964 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 19, 1967.
- Poklewski T., *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu: obraz gospodarczy*, Łódź 1975.
- Poklewski T., *Próba archeologiczna rekonstrukcji włości średniowiecznej. Spicymierz nad Wartą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 3, 1971.
- Rusiński W., *Drogi rozwojowe folwarku szlacheckiego*, „Przegląd Historyczny”, z. 2, 1956.
- Rutkowski J., *Co to były folwarki w dawnej Polsce*, [w:] *Wieś europejska późnego feudalizmu*, red. J. Rutkowski, Warszawa 1986.
- Sikora J., *Polska Centralna we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych i osadniczych*, „Slavia Antiqua”, t. 48, 2007.
- Sikora J., *Ziemia centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Łódź 2009.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I–XVI, wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne”, nr 163, Wrocław 1995.
- Tkocz J., *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, „Prace Naukowe UŚ”, nr 1734, Katowice 1998.
- Topolski J., *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955.
- Wachowiak B., *Z badań nad genezą gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 3, z. 2, 1957.
- Woźniak K. P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 r. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013.
- Wyczański A., *Geneza i rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego*, t. II, red. B. Baranowski i J. Topolski, Warszawa 1964.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S. M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970.
- Zajączkowski S. M., *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974.
- Zajączkowski S. M., *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”, t. 31, 1970.
- Zajączkowski S. M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 19, 1972.
- Zajączkowski S., *O tzw. osadach służebnych na dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, Ser. 1, z. 5, 1957.
- Zajączkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 4, 1966.

MORPHOGENETIC DIFFERENTIATION OF VILLAGES IN THE COMMUNITY OF UNIEJÓW

Summary

This article presents the results of research relating to the morphogenesis of the villages in the community of Uniejów. This work is an attempt to apply retrogressive methods to clarify the process of formation and development of layouts of villages and identify the historical relics of rural forms in contemporary cultural landscape of analyzed area. The study included irregular early medieval villages, regular villages that have passed the regulations associated with the location under the German law in the Middle Ages, the villages from the period of development of the manorial economy, villages from the modern period connected with Dutch settlement, and the villages formed as a result of the process of spatial reorganization in the nineteenth century. De-

velopment of rural forms in the community of Uniejów was the result of natural, legal, ownership and socio-agrarian influences. In the early Middle Ages one can identify the irregular layouts in the form of a road villages, an oval and multi-road villages. The process of location under the German law brought the development of settlement forms in the shape of large, regular street and oval villages. In the modern period one can identify the manorial forms as morphological elements closely connected with villages of older origin or the manorial forms as an autonomous settlement units. It is also characteristic that one can recognize many hamlets formed on the basis of division of property. In the late eighteenth and early nineteenth century in the studied area one can identify a couple of row villages inhabited by German population. Significant changes in the settlement network of community of Uniejów took place in the nineteenth century. The processes of regulation and parceling-out implicated the formation of new settlement units in the form of row villages with stripes fields and scattered villages with block layout of the fields.

Słowa kluczowe: gmina Uniejów, morfogeneza wsi, wsie średniowieczne, wsie nowożytne, jednostki osadnicze z XIX w., analiza materiałów kartograficznych

Key words: community of Uniejów, morphogenesis of the villages, medieval villages, villages from the modern period, settlement units from the XIX century, cartographic documents analysis